

امامت و غدیر در اندیشه آرزینا. آر لالانی با تأکید بر کتاب «نخستین اندیشه‌های شیعی؛ تعالیم امام باقر (علیه السلام)»

هاجر رضایت^۱

چکیده

مطالعه جانشینی پیامبر (صلی الله علیه و آله) یکی از مباحث مورد توجه خاورشناسان بوده است. بسیاری از شرق شناسان با تکیه بر منابع اهل سنت معتقدند که پیامبر (صلی الله علیه و آله) جانشینی را تعیین نکرد. آرزینا آر. لالانی با رویکردی متفاوت و نوین این مسئله را بررسی و دیدگاه خاصی را در آثار خود منعکس کرده است. در پژوهش حاضر با تأکید بر کتاب نخستین اندیشه‌های شیعی؛ تعالیم امام باقر (علیه السلام) اثر لالانی، مبانی فکری و روش شناختی وی در زمینه غدیر و امامت، بررسی شده است. همچنین شیوه استدلالی و روش شناختی نویسنده در مسئله غدیر و امامت با روش توصیفی-تحلیلی ارزیابی گردیده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که لالانی، مسئله غدیر و امامت را از منظر منابع عمومی اسلامی و متون اختصاصی شیعه و اهل سنت تحلیل کرده است. با این حال، برخی از دیدگاه‌های وی مانند نظریه امامت موروثی و نقش امام باقر (علیه السلام) در بنیان‌گذاری مذهب اهل بیت (علیهم السلام) با نقدهایی مواجه است. لالانی، واقعه «غدیر خم» را رویدادی تاریخی با کارکرد اجتماعی می‌داند و آن را نوعی مشروعیت بخشی به جایگاه امام علی (علیه السلام) در میان صحابه تلقی می‌کند. وی برخلاف مبانی کلامی شیعه، غدیر خم را نقطه عطفی در تغییر نظام جانشینی اسلامی می‌داند و آن را به ساختار قبیل‌ای مرتبط می‌داند. او همچنین به تکامل اندیشه شیعی در دوران امام باقر (علیه السلام) قائل است.

واژگان کلیدی: غدیر، غدیر پژوهی، آرزینا لالانی، امامت، امامت پژوهی.

۱. مقدمه

واقعه «غدیر خم» یکی از مهمترین رویدادهای تاریخ اسلام است؛ اگرچه غدیر تنها مستند مشروعیت رهبری پس از پیامبر ﷺ نیست، به دلیل محتوای صریح و تأثیر عمیق آن بر اندیشه اسلامی، مهمترین دلیل شیعیان در اثبات امامت است. مطالعات مستشرقان درباره شیعه‌پژوهی، امامت‌پژوهی و غدیرپژوهی نشان می‌دهد که تحلیل این مسائل نزد آنها از مبانی معرفتی و روش‌شناختی خاصی تأثیر می‌پذیرد که بر تفکرشان حاکم است. بسیاری از خاورشناسان با تکیه بر منابع اهل سنت، امامت شیعی و جریان غدیر را بر ساخته اندیشه شیعیان می‌دانند. (پور حسرت، ۱۴۰۱) در میان مستشرقان معاصر، گروهی اندک با رویکردی نوین و روش‌شناختی متفاوت به کاوش در منابع تاریخی اسلام پرداخته‌اند و تشیع را ماهیتی مستقل دانسته و آن را بررسی کرده‌اند. (پور حسرت، ۱۴۰۱) تحلیل و بررسی مؤلفه‌هایی مانند امامت و غدیر در آثار این دسته از مستشرقان به دلیل روش‌شناسی خاص آنها اهمیت دارد. با توجه به مرجعیت آثار خاورشناسان در مراکز علمی غرب، مطالعه و تحلیل انتقادی آثار آنها از وظایف اساسی هر پژوهشگر شیعی است. بررسی محتوای پژوهش‌های غربیان همراه با نقد علمی می‌تواند در تبیین صحیح عقاید شیعی در سطح بین‌المللی مؤثر واقع شود و زمینه‌آشنایی عمیق‌تر با روش‌های پژوهشی جدید در حوزه مطالعات اسلامی را فراهم کند.

ارزینا آر. لالانی^۱ از مستشرقان معاصری است که تشیع را جریانی برآمده از درون اسلام دانسته و تأکید دارد که برای درک درست تحولات تاریخی و عقیدتی اسلام شیعی باید به دیدگاه‌های خود شیعیان و منابع اختصاصی آنها توجه کرد. وی در پژوهش خود با بررسی اندیشه‌های امام محمد باقر علیه السلام غدیر را یکی از مهمترین مبانی امامت در حدیث و محور اصلی شکل‌گیری تفکر شیعی معرفی کرده است. لالانی تلاش می‌کند واقعه غدیر را براساس مقایسه تطبیقی میان منابع شیعه و اهل سنت تحلیل و تبیین کند.

پژوهش حاضر با هدف تحلیل و بررسی دیدگاه‌های ارزینا آر. لالانی درباره غدیر و پاسخ به این سؤالات که «لالانی در کتاب *تعالیم امام باقر علیه السلام* با چه رویکرد روش‌شناختی مباحث

امامت و غدیر را بررسی نموده است؟» و چه نقدهایی در این مورد به نگاشته لالانی می‌توان داشت؟ انجام شد. در پژوهش حاضر با بررسی مبانی فکری لالانی در قبال تشیع، جایگاه واقعه غدیر در اندیشه لالانی تحلیل شد و در پایان با تأکید بر نظریه امامت موروثی و تئوری تکامل شیعی، دیدگاه‌های وی مورد بررسی قرار گرفت.

در جست‌وجوی منابع مرتبط با موضوع پژوهش، دو مقاله از مستشرقان یافت شد:

- مقاله «نقد و بررسی کتاب نخستین اندیشه‌های شیعی؛ تعالیم امام محمد باقر علیه السلام»^۱. کلبرگ در این مقاله با معرفی بخش‌های مختلف کتاب لالانی با روش اندیشه‌محورانه، دیدگاه‌های نویسنده را تحلیل کرده است. از نظر وی، تحلیل‌های مؤلف از اختلافات شیعه و سنی درباره مسئله جانشینی در برخی موارد او را به اعتباردهی بیشتر به دیدگاه شیعی سوق داده است. کلبرگ همچنین آگاهی لالانی از روایات معتبر و نامعتبر را ستوده و دیدگاه او را نزدیک به اندیشه سنت اسلامی به مثابه بازتاب متون اسلامی دانسته است. به نظر می‌رسد کلبرگ در این ارزیابی دچار خطا شده باشد. (کلبرگ، ۱۳۸۲)

- مقاله «معرفی کتاب نخستین اندیشه‌های شیعی، تعالیم امام باقر علیه السلام» از حامد الگار^۲ (۱۳۸۱). این مقاله هم‌زمان با انتشار ترجمه فارسی کتاب لالانی با هدف معرفی محتوای آن نگاشته شده است. الگار معتقد است که کتاب لالانی، نخستین توصیف نظام‌مند از زندگی، فعالیت‌ها و تعلیمات امام باقر علیه السلام است که می‌تواند برای افراد علاقه‌مند به مطالعات اسلامی و پژوهش‌های شیعی مفید باشد (الگار، ۱۳۸۱). وی هم‌سو با دیدگاه‌های لالانی حرکت کرده و نقدهای محدودی، آن‌هم با احتیاط بر کتاب وارد کرده است. پژوهش حاضر با بررسی دیدگاه‌های ارزینا آر. لالانی درباره غدیر در تلاش است تا ابعاد فکری و روش‌شناختی او را تحلیل کند و در نهایت، نقاط قوت و ضعف رویکرد وی را از منظر اندیشه شیعی مورد ارزیابی قرار دهد. وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین، تحلیل مبانی فکری و روش‌شناختی نویسنده در غدیرپژوهی است که آن را از مطالعات پیشین متمایز می‌کند.

۱. اصل متن انگلیسی این مقاله در نشریه ذیل به چاپ رسیده است:

Kohlberg, Etan (۲۰۰۲). Critique and Review of the Book *Early Shi'i Thought: The Teachings of Imam Muhammad al-Baqir*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, ۱۴۲، (۱)۶۵-۱۴۳.

۲. حامد الگار (Hamid Algar) پرفسور آمریکایی، استاد مطالعات اسلامی و زبان فارسی در دانشگاه کالیفرنیا برکلی است. او بیش از ۲۰۰ مقاله در زمینه‌های مطالعات اسلامی و ایران دارد. برخی از نوشته‌های او ترجمه زبان فارسی است. رساله دکتری وی با نام تأثیر علمای دینی در ایران دوره قاجاریه تا انقلاب مشروطه در دانشگاه کمبریج تدوین یافته که به زبان فارسی ترجمه و منتشر شده است.

۲. شناسه خانم ارزینا آر. لالانی

۲-۱. زیست‌نامه ارزینا آر. لالانی

ارزینا آر. لالانی از پژوهشگران انگلیسی‌زبان و محقق در حوزه تاریخ و اندیشه شیعی در قرون نخستین اسلامی است. وی مدرک دکترای خود را در مطالعات اسلامی از دپارتمان مطالعات عربی و خاورمیانه‌ای دانشگاه ادینبورگ دریافت کرده است. تسلط کامل او بر زبان عربی و آشنایی عمیقش با متون سنتی اسلامی، زمینه‌ساز پژوهش‌های گسترده‌ای در حوزه مطالعات شیعی شده است. (حسینی، ۱۳۸۷) لالانی در حال حاضر، پژوهشگر مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن است. پیش از این در دانشکده شرق‌شناسی دانشگاه کمبریج و دانشگاه دموثفورت تدریس می‌کرد. حوزه مطالعاتی وی به شیعه‌پژوهی و امامت‌پژوهی اختصاص دارد. اگرچه تعداد آثار منتشر شده او به نسبت محدود است، اما نظم و عمق پژوهش‌های وی در مقایسه با دیگر مستشرقان شیعه‌پژوه غربی برجسته‌تر به نظر می‌رسد.

۲-۲. آثار علمی و پژوهشی ارزینا آر. لالانی

از مهمترین آثار و فعالیت‌های علمی لالانی در حوزه مطالعات شیعی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کتاب *نخستین اندیشه‌های شیعی؛ تعالیم امام محمد باقر (ع)*. این اثر، مهمترین پژوهش لالانی در مورد تاریخ اولیه تشیع است که نقش امام محمد باقر (ع) در تبیین آموزه‌های شیعی را بررسی می‌کند.

- ترجمه و ویراستاری نسخه خطی *اثبات‌الامامه* از احمد نیشابوری. این اثر که متعلق به دوران فاطمیان است با نام درجات فضیلت منتشر شده و توسط محمد حسین ساکت به فارسی ترجمه شده است. در این کتاب، احمد بن ابراهیم نیشابوری با استفاده از روش‌های استدلالی و منطقی، برتری امام علی (ع) بر دیگر مدعیان خلافت را ثابت می‌کند.

(نیشابوری، ۱۳۹۲)

- تحقیق و ویرایش *شواهدالبیان* از جعفر بن منصور یمانی. این اثر از متون مهم دوره فاطمیان درباره امامت در قرآن است.

- مشارکت در پروژه‌های علمی بین‌المللی: لالانی با *دایرةالمعارف قرآن*، *دایرةالمعارف*

دین و فرهنگ، دایرةالمعارف فیلسوفان مسلمان و دایرةالمعارف قرآن راتلج همکاری علمی داشته است. (الگار، ۱۳۸۱)

- شرکت در کنفرانس های علمی: از مشارکت های علمی لالانی، حضور در کنفرانس مطالعات شیعی دانشگاه ماینس آلمان است که در آن سخنرانی با نام گفتمان تفسیری راجع به کلمه شیعه ارائه کرده است. (الگار، ۱۳۸۱)

۲-۳. معرفی کتاب نخستین اندیشه های شیعی، تعالیم امام باقر علیه السلام و دیدگاه لالانی
کتاب نخستین اندیشه های شیعی؛ تعالیم امام محمد باقر علیه السلام مهمترین اثر لالانی است. این اثر که رساله دکتری وی بوده در آبان ۱۳۸۱ موفق به دریافت جایزه کتاب ولایت جمهوری اسلامی ایران شد. لالانی برای دریافت این جایزه به ایران سفر کرد و در مراسمی که به همین مناسبت در شهر یزد برگزار شد، حضور یافت. (الگار، ۱۳۸۱) این کتاب در اصل به زبان انگلیسی نوشته شده و تاکنون به زبان های فارسی، عربی، فرانسه، گجراتی و اردو ترجمه و منتشر شده است. (حسینی، ۱۳۸۷) دکتر فریدون بدره ای آن را به فارسی برگردانده است. پژوهش حاضر براساس ترجمه فارسی این کتاب تدوین شده است. لالانی در این اثر با بررسی جایگاه امام باقر علیه السلام در میان مسلمانان به نقش ایشان در تکامل تفکر و اندیشه شیعی می پردازد. وی در تحلیل خود از احادیث و اخبار مربوط به لقب باقر، این لقب را بازتابی از شهرت علمی و خردمندی امام باقر علیه السلام می داند. به اعتقاد او، امام باقر علیه السلام تنها عالم و فقیهی شیعی نبود، بلکه دانشمندی جامع الاطراف بود که در زمینه های مختلف مانند فقه، کلام، تفسیر و حتی علوم دنیوی و معنوی تبحر داشت (لالانی، ۱۳۸۱).

لالانی یادآور می شود که پیش از دوران امام باقر علیه السلام تعالیم شیعه محدود و غیرمدون بود، اما در عصر ایشان، شیعه با انبوهی از دانش در شاخه های مختلف علمی مواجه شد. از این رو، امام باقر علیه السلام نخستین امامی است که حجم وسیعی از احادیث شیعی از ایشان در دست است. وی نقش مهمی در اشاعه دانش و ترویج آموزه های شیعه در میان مسلمانان ایفا کرد. (لالانی، ۱۳۸۱) لالانی همچنین معتقد است که دوره امام باقر علیه السلام، دوره ای است که در آن گروه های متعددی از جنبش شیعه منشعب شدند. بسیاری از این گروه ها رهبری را فقط در میان افراد هاشمی جست و جو می کردند. در این وضعیت، امام باقر علیه السلام تلاش

کرد تا نظریه‌ای منسجم‌تر در مورد امامت و الزامات آن ارائه دهد تا از ادعاهای رقیب درباره امامت جلوگیری کند. به همین دلیل، بخشی از کتاب لالانی به دیدگاه‌های امام باقر (علیه السلام) درباره امامت اختصاص دارد. وی در این بخش، استدلال‌های امام باقر (علیه السلام) را در اثبات جانشینی امام علی (علیه السلام) بررسی می‌کند. همچنین دیدگاه‌های شیعه و اهل سنت در این مورد را مقایسه کرده است. وی با تحلیل دیدگاه‌های امام باقر (علیه السلام) درباره ایمان و اسلام، به تقیه و توحید نیز توجه ویژه‌ای نشان داده است. محور اصلی کتاب لالانی، بررسی تاریخ و تحول تشیع در قالب پدیده‌ای مستقل است. در این کتاب، آموزه‌های شیعی در حوزه‌های کلام و فقه از دیدگاه امام باقر (علیه السلام) واکاوی شده است. لالانی، امام باقر (علیه السلام) را شخصیتی علمی می‌داند که نقشی اساسی در تبیین و تکمیل اندیشه شیعی ایفا کرده است.

۲-۴. روش‌شناسی پژوهشی لالانی

مطالعات خاورشناسان درباره اسلام و تشیع با دو رویکرد تاریخی‌نگری و تحلیل تفسیری انجام می‌شود. این دو روش تأثیر بسزایی در نوع نگرش آنها نسبت به هویت و جایگاه تشیع در تاریخ اسلام دارد. تحلیل آثار و دیدگاه‌های لالانی نشان می‌دهد که او در مطالعه تشیع علاوه بر روش تاریخی از شیوه‌ای تفسیری نیز بهره‌گرفته است. برخلاف بسیاری از شرق‌شناسان که تشیع را از منظر بیرونی بررسی کرده‌اند، لالانی تلاش کرده است که این مکتب را با استناد به منابع شیعی و از نگاه باورمندان به آن مطالعه کند. او بیشتر از آنکه فقط به رویدادهای تاریخی بپردازد به بازتاب این رویدادها در باورها و نگرش‌های شیعیان توجه دارد. لالانی در روش تحقیق خود از منابع گوناگون اسلامی شامل متون شیعی، متون اهل سنت و پژوهش‌های خاورشناسان استفاده کرده و به‌ویژه متون اسماعیلیه را مورد توجه قرار داده است. وی با مقایسه این منابع تلاش کرده تصویری جامع و واقع‌گرایانه از تاریخ و تطور اندیشه شیعی ارائه دهد.

وی در مقدمه کتاب نخستین اندیشه‌های شیعی، بسیاری از شرق‌شناسان را نقد می‌کند که بدون مراجعه به منابع شیعی، تشیع را بدعتی در اسلام دانسته‌اند. از نگاه او این رویکرد باعث شده است که هویت و تحولات فکری شیعه در پژوهش‌های غربی به درستی بازتاب نیابد. او تأکید می‌کند: «ما علاوه بر منابع کلی اسلامی و پژوهش‌های مستشرقان باید توجه

ویژه‌ای به منابع شیعی داشته باشیم که تاکنون نادیده انگاشته شده‌اند» (لالانی، ۱۳۸۱). لالانی بر این باور است که با وجود پیشرفت‌ها در پژوهش‌های غربی، تاریخ و تحول اعتقادی تشیع در قرون نخستین به اندازه‌ای که شایسته است، بررسی نشده است. او معتقد است که این کمبود تا حد زیادی ناشی از پیش‌فرض‌های رایج در میان پژوهشگران غربی است که تشیع را جریان ثانوی یا انحرافی از اسلام تلقی کرده‌اند (لالانی، ۱۳۸۱). لالانی همچنین بر ضرورت بررسی نقادانه احادیث اسلامی تأکید می‌کند. به عقیده او وجود برخی احادیث جعلی نباید منجر به رد کلی حدیث شود. وی استدلال می‌کند که برای تحلیل روایات باید از عقل، شواهد تاریخی و قرائن متقن بهره‌گرفت تا بتوان میان احادیث معتبر و غیرمعتبر تمایز قائل شد (لالانی، ۱۳۸۱).

۲-۵. نقد دیدگاه اتان کلبیگ درباره روش‌شناسی ارزشنا آر. لالانی در تحلیل متون

کلامی امام باقر علیه السلام

اتان کلبیگ در نقد کتاب *نخستین اندیشه‌های شیعی اثر ارزشنا آر. لالانی*، دیدگاه او را درباره متون اسلامی با نگاهی شکاکانه ارزیابی کرده است. وی معتقد است که لالانی در بررسی اندیشه‌های کلامی امام باقر علیه السلام دچار مغالطه فاصله تاریخی شده و متونی که سال‌ها پس از وفات امام تدوین شده‌اند، نمی‌توانند بازتاب دقیقی از اندیشه‌های ایشان باشند. او تأکید دارد که اصطلاحات کلامی به‌کار رفته در این متون مربوط به دوره‌های بعدی است و باورهای مطرح شده در آنها با اندیشه‌های امام تفاوت دارد. (شیخ، و کلبیگ، ۱۳۸۲) وی در ادامه می‌افزاید: «البته حتی از منظر بسیار محتاطانه نیز می‌توان گفت که این متون بازتاب دیدگاه‌های حلقه‌های نخستین شیعی در دوران امام باقر علیه السلام هستند، اگرچه لزوماً مورد تأیید امام قرار نگرفته‌اند» (شیخ، و کلبیگ، ۱۳۸۲).

بررسی روش‌شناختی کتاب لالانی نشان می‌دهد که نقد کلبیگ بر پایه درکی ناقص از رویکرد او بنا شده است. برخلاف آنچه کلبیگ ادعا می‌کند لالانی نه تنها به اصالت احادیث باور دارد، بلکه روش او مبتنی بر بررسی متون در چارچوبی تفسیری است. برخلاف نگاه شکاکانه مستشرقان سنتی، او تلاش می‌کند با استفاده از داده‌های تاریخی و تفسیری، جایگاه امام باقر علیه السلام را که بنیان‌گذار فقه و کلام شیعی است، تبیین کند. (لالانی، ۱۹۹۶) روش

تاریخی-تفسیری مبنای کار لالانی است و تلاش می‌کند یک اندیشه را در بستر تاریخی و شرایط اجتماعی و سیاسی زمانه آن تحلیل کند. از این رو، لالانی جانشینی حضرت علی (علیه السلام) در غدیر و مفهوم امامت را نه تنها براساس روایات درون دینی، بلکه با توجه به بافت تاریخی و تفسیری آن بررسی کرده است. او همچنین استدلال‌های امام باقر (علیه السلام) را بر پایه قرآن و احادیث به مثابه بخش مهمی از تداوم گفتمان شیعی مورد توجه قرار داده است.

کلیبرگ در نقد خود، مسئله فاصله زمانی تدوین متون را عاملی برای تردید در اصالت آنها می‌داند، اما این استدلال در پرتو شواهد تاریخی و حدیثی قابل مناقشه است. برخلاف ادعای او بسیاری از روایات امام باقر (علیه السلام) در منابع حدیثی متقدم مانند اصول من الکافی اثر کلینی (متوفای ۳۲۹ ه.ق) و مسند احمد بن حنبل (متوفای ۲۴۱ ه.ق) نقل شده‌اند که نشان از تداول این احادیث در سده‌های پیشین دارد. (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۵۷/۱؛ احمد بن حنبل، ۱۹۹۵، ۱۳۷/۳) سنت شفاهی در انتقال حدیث که مبتنی بر راویان برجسته‌ای مانند زراره بن أعین، محمد بن مسلم و جابر بن یزید جعفی بوده نقش مهمی در حفظ اصالت این متون داشته است (رجالی تهرانی، ۱۴۱۷ ه.ق، ۲۸۰/۳). در نتیجه، دیدگاه کلیبرگ درباره فاصله زمانی تدوین متون، بدون در نظر گرفتن ساختار سنت حدیثی و شیوه‌های انتقال آن دچار اشکال است.

لالانی در مقابل برخی از خاورشناسانی که از روش تاریخی محض استفاده می‌کنند با در نظر گرفتن نظام اعتقادی دین و پیروان آن، مباحث تاریخی را تحلیل می‌کند و از توجه به معانی تفسیری و درون دینی باور شیعی صرف نظر نکرده است. بنابراین، نقد کلیبرگ بر روش لالانی، مبتنی بر درکی ناقص از مبانی رویکرد اوست و نادیده گرفتن ابعاد تفسیری در تحلیل تاریخ تشیع موجب شده است که کلیبرگ به نتیجه‌ای متفاوت از مقصود اصلی لالانی برسد.

۳. جایگاه امامت و غدیر در اندیشه لالانی

لالانی برخلاف برخی مستشرقان، انتخاب ابوبکر برای جانشین پیامبر (صلی الله علیه و آله) را صحیح نمی‌داند و امام علی (علیه السلام) را شایسته‌ترین فرد برای خلافت می‌شمارد. وی معتقد است که انتخاب شتاب‌زده خلیفه اول موجب شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی علیه خلفای نخستین شده و در نهایت به برکناری عثمان انجامیده است. (لالانی، ۱۳۸۱) وی در مقدمه

کتاب خود پیش از آنکه به مبانی امامت در اندیشه امام باقر علیه السلام بپردازد به واقعه غدیر اشاره کرده و دیدگاه شیعه و اهل سنت درباره این رخداد را تبیین می‌کند. او دیدگاه شیعه را واکنش شیعیان به پیام اسلام می‌داند؛ واکنشی که از برخی آیات قرآن و احادیث نبوی نشئت گرفته است. وی در ادامه می‌نویسد: «گذشته از این، شیعه بر این باور است که پیامبر صلی الله علیه و آله در جریان غدیر خم، حضرت علی علیه السلام را به امامت منصوب کرد» (لالانی، ۱۳۸۱). او می‌نویسد: «از نظر شیعه، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به شیوه خود، مسلمانان را برای این امر [جانشینی] آماده کرده بود و دلالات و اشاراتی بر رجحان امام علی علیه السلام برای جانشین خود پیش از غدیر خم داشته است» (لالانی، ۱۳۸۱).

لالانی عملکرد خلفای نخستین را با دیده شگفتی می‌نگرد و آن را ناباورانه تلقی می‌کند. او در تأیید نظر شیعه چنین اظهار می‌دارد: «عجیب به نظر می‌رسد که پیامبر صلی الله علیه و آله بنا بر دیدگاه اهل سنت، جانشینی برای خود تعیین نکرده باشد. اگر چنین باشد، ابوبکر که به صراحت، عمر را به جانشینی خود برگزید و حتی این امر را به کتابت درآورد باید سنت پیامبر صلی الله علیه و آله را نادیده گرفته باشد» (لالانی، ۱۳۸۱). او در ادامه، پذیرش نظر شیعه را نزدیک به واقعیت می‌داند و عملکرد صحابه را به منزله بی‌توجهی به دستور پیامبر صلی الله علیه و آله تلقی می‌کند. وی تأکید دارد: «از اینجا برمی‌آید که نظر شیعه که معتقد است پیامبر صلی الله علیه و آله حضرت علی علیه السلام را به طور صریح به جانشینی خود منصوب کرد، محتمل است، اما مسلمانان انتخاب پیامبر صلی الله علیه و آله را نادیده گرفتند» (لالانی، ۱۳۸۱). لالانی بر جایگاه علمی و شخصیتی امام محمد باقر علیه السلام تأکید کرده و اذعان می‌کند که حتی اگر کسی امامت ایشان را باور نداشته باشد، نمی‌توان دانش گسترده و جایگاه علمی ممتاز او را انکار کرد (لالانی، ۱۳۸۱). از دیدگاه او، امام باقر علیه السلام مفاهیمی بنیادین درباره امامت، مرجعیت علمی و فقهی شیعه مطرح کرد که در ادامه، به پایه‌ریزی فقه و کلام شیعی منجر شد و مکتب اهل بیت علیهم السلام را شکل داد (لالانی، ۱۳۸۱). لالانی در فصل چهارم کتاب خود، تبیین و تفسیر امام باقر علیه السلام درباره امامت را براساس مبانی قرآنی و حدیثی ارائه کرده و با استناد به برخی گزارش‌های اهل سنت، آنها را به تحلیل و ارزیابی کرده است.

۳-۱. جایگاه امامت و غدیر در قرآن و حدیث

لالانی با توجه به بیان امام باقر علیه السلام به دو آیه شریفه اشاره دارد که شیعه معتقد است در روز غدیر بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شده‌اند. این دو آیه عبارتند از:

آیه ابلاغ: «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ؛ ای پیامبر! آنچه از خداوند بر تو نازل شده (به خلق) برسان که اگر نرسانی تبلیغ رسالت و ادای وظیفه نکرده‌ای و خدا تو را از (شر) مردمان محفوظ خواهد داشت (و دل قوی دار) خدا کافران را (به هیچ راه موفقیتی) راهنمایی نخواهد کرد». (المائده: ۶۷)

آیه اکمال: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا؛ امروز دین شما را به حد کمال رساندیم و بر شما نعمتم را تمام کردم و بهترین آیین را که اسلام است برایتان برگزیدم». (المائده: ۳)

لالانی بیان می‌کند که پیامبر ﷺ پس از دریافت این پیام الهی به فرمان خداوند، ولایت و امامت حضرت علی بن ابی طالب ع را در غدیر خم اعلام کرد. او تصریح می‌کند که پس از تأیید ولایت امام علی ع آیه اکمال نازل شد. لالانی در ادامه به موضع امام باقر ع درباره این آیه پرداخته و بیان می‌کند که براساس منابع مختلف شیعه، امام باقر ع به صراحت اعلام کرده است که آیه اکمال در هنگام انتصاب حضرت علی ع به امامت در غدیر خم نازل شد. (لالانی، ۱۳۸۱) او همچنین برخی از تفاسیر اهل سنت از جمله نظرات طبری را بررسی کرده است. لالانی، تفسیر طبری را در تقابل با دیدگاه شیعه بسیار متعصبانه می‌داند و می‌نویسد: «طبری نه تنها اخباری را که به نفع شیعه است، ذکر نمی‌کند، بلکه احادیثی را برای رد این دیدگاه می‌آورد و جالب آنکه همه این احادیث را با مرجعیت ابن عباس نقل می‌کند» (لالانی، ۱۳۸۱).

او در ادامه می‌افزاید: «کاملاً روشن است که طبری تلاش بسیاری کرده است تا موضع شیعه را انکار کند و برخلاف رویه متعارف خود، دیدگاه شخصی‌اش را درباره آنچه صحیح می‌پندارد، ابراز دارد». (لالانی، ۱۳۸۱) لالانی از نظر روایی، به حدیث غدیر توجه دارد که در مبانی حدیثی امام باقر ع درباره امامت مطرح شده است. نویسندگان تلاش کرده است احادیثی را که هم شیعه و هم اهل سنت نقل کرده‌اند، ارائه دهد. او می‌نویسد: «حدیث غدیر خم از منظر امام باقر ع یکی از مهمترین احادیثی است که دلالت دارد بر اینکه حضرت محمد ص، حضرت علی ع را امام و پیشوای مسلمانان پس از خود معرفی کرده است. علمای مختلف شیعه نیز این حدیث را با اندک اختلافی نقل کرده‌اند» (لالانی، ۱۳۸۱). لالانی در ادامه، خلاصه‌ای از واقعه غدیر را از دیدگاه امام باقر ع بیان کرده است. او همچنین اشاره می‌کند که اهل سنت نیز حدیث غدیر را

تصدیق کرده و بسیاری از محدثان آنها این حدیث را نقل کرده‌اند. این تصدیق به معنای پذیرش انتصاب حضرت علی علیه السلام به امامت از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله نیست. او می‌نویسد: «برخی از علمای اهل سنت مانند باقلانی در معنای واژه «مولی» تشکیک کرده‌اند و ابن کثیر و دیگران نیز این واقعه را به توزیع غنائم یمن مرتبط دانسته‌اند. آنها معتقدند که پیامبر صلی الله علیه و آله با این سخن، فقط در صد رفع احساسات ناخوشایند نسبت به امام علی علیه السلام در میان مؤمنان بوده است» (لالانی، ۱۳۸۱).

لالانی به تحلیل معنای واژه «مولی» پرداخته و آن را در دو بافت تاریخی یعنی، پیش از اسلام و در متن اسلامی بررسی کرده است. او نتیجه می‌گیرد: «بهترین راه برای فهم واژه مولی، بررسی آن در بستر تاریخی و خطبه پیامبر صلی الله علیه و آله است. این واژه پس از عبارت قرآنی «الَّتِي أُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ» به کار رفته است. بنابراین، برخلاف دیدگاه‌های مخالف، این واژه سازگار با همان بافت معنایی است» (لالانی، ۱۳۸۱). وی در نهایت، دیدگاه امام باقر علیه السلام را نقل می‌کند و می‌نویسد: «از دیدگاه امام محمد باقر علیه السلام برای شیعه، این اعلام نه تنها نشانه تمایل پیامبر صلی الله علیه و آله به حضرت علی علیه السلام است، بلکه انتصاب صریح و روشن او به امامت و جانشینی بود که مردم، عامدانه آن را به گونه‌ای نادرست تفسیر کردند» (لالانی، ۱۳۸۱).

۴. مبانی لالانی در اندیشه امامت

امامت موروثی و نص موروثی از مفاهیمی هستند که در بحث امامت از دیدگاه شیعه نقش محوری دارند. به اعتقاد لالانی، امام محمد باقر علیه السلام نهاد امامت را با ماهیت ارثی بنیان نهاد و موروثی بودن امامت و نص موروثی را یکی از اصول تعیین‌کننده در عقیده امامت نزد امام باقر علیه السلام می‌داند. (لالانی، ۱۳۸۱) لالانی استدلال می‌کند که هدف امام باقر علیه السلام از طرح این دیدگاه، رد مدعیان امامت بوده است؛ زیرا نص موروثی، نوعی محدودیت و مانع در برابر افرادی بود که ادعای امامت داشتند. به تعبیر او، نص موروثی، مجوزی برای مشروعیت رهبری و امامت امام منصوص ایجاد می‌کرد (لالانی، ۱۳۸۱). لالانی در بخش دیگری از تحلیل خود هنگام بررسی عقاید کیسانیه، این گروه را شیعیان ناراضی معرفی کرده و می‌نویسد: «آنها به امامت موروثی اعتقاد نداشتند و بر این باور بودند که هر فردی می‌تواند مدعی امامت باشد» (لالانی، ۱۳۸۱). براساس این برداشت، نص موروثی در اندیشه لالانی به این معناست که امام،

فرزندش را امام بعدی معرفی کند. وی در همین راستا استدلال می‌کند که چون پیامبر صلی الله علیه و آله فرزند پسری نداشت امامت را به امام علی علیه السلام واگذار کرد و امامان نیز پس از او هر کدام فرزند خود را برای جانشین برگزیدند.

لالانی در مورد تعیین جانشینی امام باقر علیه السلام می‌نویسد: «ایشان در موارد متعددی، پیروان خود را آگاه ساخت که جعفر، [امام صادق علیه السلام] خیر البشر و قائم آل محمد است و در حضور دیگران بر نص امامت او تصریح کرد». (لالانی، ۱۳۸۱) از منظر لالانی، شرایط امامت، امامان را ناگزیر کرد که طرحی منسجم در مسئله امامت ارائه دهند. او چنین تحلیل می‌کند که عقیده به نص در دوران امام باقر علیه السلام گسترش چشمگیری یافت و این امر موجب شد که امام باقر علیه السلام احساس کند که باید نظریه‌ای پیوسته‌تر و منسجم‌تر درباره امامت و پیامدهای مختلف آن ارائه کند. تحلیل کلی نوشته‌های لالانی نشان می‌دهد که اندیشه امامت موروثی در تمام آثار او حضوری پررنگ دارد و تحلیل‌های وی بیشتر در چارچوب این نظریه صورت‌بندی شده‌اند.

۴-۱. تحلیل جایگاه خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله در قرآن و سنت و تأثیر آن بر ایده امامت موروثی

نخستین مبنای لالانی در پذیرش نظریه امامت موروثی، جایگاه والایی است که قرآن برای خاندان نبوت قائل شده است. از دیدگاه وی، این منزلت ویژه، تأثیر مستقیمی بر توارث نص امامت دارد. او معتقد است که مقام خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله برتر از سایر مؤمنان است و این جایگاه والا برای خاندان سایر پیامبران نیز در قرآن مورد تأکید قرار گرفته است. پیامبران گذشته برای جلب عنایت الهی به اقربا و ذریه خود دعا می‌کردند و از خداوند درخواست می‌کردند که یاری اعضای خانواده‌شان را به ایشان عطا کند. براین اساس، وارثان پیامبران در قرآن در مواردی مانند ملک، حکم، حکمت، کتاب و امامت از میان اعقاب و نزدیکان آنها انتخاب شده‌اند. (لالانی، ۱۳۸۱)

لالانی با استناد به این رویکرد قرآنی چنین استدلال می‌کند که در پرتو داستان‌های قرآن درباره جانشینی پیامبران پیشین، احتمال قوی وجود دارد که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز جانشینی خود را بر همین مبنا تعیین کرده باشد. (لالانی، ۱۳۸۱) او در بخش دیگری از کتابش این دیدگاه را با استناد به استدلال ویلفر مادلونگ مطرح کرده و بیان می‌کند که حضرت محمد صلی الله علیه و آله نمی‌توانسته است جانشینی خود را جز در چارچوب جانشینی پیامبران پیشین،

آن‌گونه که در قرآن مطرح است مورد نظر قرار دهد. (لالانی، ۱۳۸۱) وی همچنین به طور جزئی‌تر مقام دینی خاص اهل بیت علیهم‌السلام به‌ویژه حضرت علی علیه‌السلام در قرآن و احادیث پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اشاره کرده و آیه مباهله و حدیث منزلت را از جمله شواهد این جایگاه رفیع برمی‌شمرد. لالانی در نتیجه‌گیری خود اظهار می‌دارد که از منظر شیعه، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم مسلمانان را به شیوه‌ای خاص برای پذیرش این امر آماده کرده بود (لالانی، ۱۳۸۱).

با وجود منزلت ویژه خاندان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در قرآن و سنت، شیعه این نکته را دلیل بر امامت نمی‌داند. نظام و منطق امامت در قرآن بر ملاک شایستگی است. خداوند در مورد حضرت ابراهیم علیه‌السلام می‌فرماید: «قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا؛ من تو را امام و پیشوای مردم قرار دادم» (بقره: ۱۲۴). این آیه نشان می‌دهد که امامت با حکم الهی اعطا می‌شود و در ادامه می‌فرماید: «قَالَ لَا يَسْأَلُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ؛ خداوند فرمود عهد (امامت و پیشوایی) من به ستمکاران نمی‌رسد» (بقره: ۱۲۴). بنابراین ملاک آن، شایستگی است. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در روز غدیر بعد از دریافت دستور خداوند بر معرفی امامت حضرت علی علیه‌السلام با آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ» (مانده: ۶۷) ایشان را با عبارت «من كنت مولاه فهذا علي مولاه» (کلینی، ۱۴۰۷/۱، ۲۹۵/۱) امام و رهبر جامعه قرار داد. همچنین پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در حدیث ثقلین فرمود: «انی تارکم فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی اهل بیتی و ان تمسکتُم بهما ان تضلوا ابدًا؛ من در میان شما دو چیز گران بها قرار دادم: کتاب خدا و اهل بیتم که اگر به آنها تمسک بجوید، گمراه نمی‌شوید» (کلینی، ۱۴۰۷/۱، ۱۹۴/۴). دستور پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر پیروی نمی‌تواند صرف رابطه خونی باشد، بلکه براساس علم و تقوای آنها بود. از امام علی علیه‌السلام نقل شده است که فردی از ایشان پرسید: «اگر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرزندی می‌داشت آیا عرب، حکومت را به او می‌سپرد». امام علیه‌السلام در پاسخ فرمود: «عرب از کار محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ناخشنود بود و نسبت به آنچه خداوند به او عنایت کرده بود، حسادت می‌ورزید. بدانید که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم مرا به دلیل خویشاوندی به خود نزدیک نکرد، بلکه به سبب جهاد و خیر خواهی چنین کرد» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۲۰/۲۹۸). بنابراین، نظام امامت، الهی است و براساس شایستگی و توانمندی ذریه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از سوی خداوند معرفی شده است.

۴-۲. ائمه علیهم‌السلام، میراث‌داران علم نبوت

لالانی معتقد است برای آنکه امامت در نسل پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به صورت موروثی استمرار یابد،

لازم بود که پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دانش خود را به امام علی عَلِيٌّ به ارث بسپارد. از این رو، در تبیین نظریه امام باقر عَلِيٌّ درباره امامت علاوه بر خصلت موروثی نص، یکی دیگر از ویژگی‌های یگانه این نظریه آن است که نص، حاوی علمی موثق و انحصاری برای دریافت‌کننده آن است. ریشه این علم نیز به امام علی عَلِيٌّ بازمی‌گردد. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ درباره ایشان فرمود: «أنا مدينة العلم و علی بابها» (لالانی، ۱۳۸۱). لالانی معتقد است که امام باقر عَلِيٌّ برای اعتباربخشی به نظریه خود ناگزیر بود که آن را از امام علی عَلِيٌّ آغاز کند. در تأیید این دیدگاه، روایتی از امام باقر عَلِيٌّ نقل می‌کند که به ابو حمزه ثمالی فرمود: «پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پیش از وفات از خداوند فرمان گرفت که علم خود، ایمان خود، اسم اعظم الهی که می‌دانست و نیز میراث علم و نبوت را به امام علی عَلِيٌّ واگذار کند تا این میراث الهی در ذریه پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ استمرار یابد». معنای ضمنی این سخن آن است که نص که حاوی دانشی ویژه بود فقط برای ذریه پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تعیین شده بود و در نتیجه، موروثی شمرده می‌شد (لالانی، ۱۳۸۱).

لالانی در ادامه می‌نویسد: «امام باقر عَلِيٌّ معتقد بود علمی که به حضرت آدم عَلِيٌّ داده شد، پس از وفات او از میان نرفت، بلکه همواره از نسلی به نسل دیگر به ارث رسید». او در تأیید این دیدگاه از امام باقر عَلِيٌّ نقل می‌کند: «علی عَلِيٌّ، دانا و عالم این امت بود و هرگز عالمی از میان ما نمی‌میرد مگر آنکه علم خود را به یکی از اعضای خاندانش که وارث این علم است، منتقل کند» (لالانی، ۱۳۸۱). خداوند، پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را برگزید و علم و حکمت را به او آموخت.

براساس روایات اصول کافی، دانش امام از چند منشأ تأمین می‌شود:

- الهام و تحدیث (کلینی، ۱۴۲۹ ه.ق، ۶۷۴/۱)؛

- دریافت علم از پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و امامان پیشین (کلینی، ۱۴۲۹ ه.ق، ۵۵۸/۱)؛

- آموزش علمی که خداوند به پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آموخت و او نیز به امام علی عَلِيٌّ منتقل کرد

(کلینی، ۱۴۲۹ ه.ق، ۵۵۱/۱).

براساس این آموزه‌ها، وقتی خداوند فردی را به دلیل شایستگی‌هایش به مقام امامت برمی‌گزیند علمی از جانب خداوند با الهام و تحدیث به او داده می‌شود. علمی نیز از پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و امام پیشین به او آموزش داده می‌شود و سرانجام، علمی به واسطه وراثت به او منتقل می‌شود. این علم مانند بسیاری از فضایل و صفات اخلاقی دیگر از راه وراثت انتقال

می‌باید. مجموع این علوم، دانش امام را تشکیل می‌دهد. چنین علمی ممکن است به غیر امام نیز داده شود مانند علم پیامبران گذشته. این نوع از علم از ویژگی‌های بارز مقام امامت به شمار می‌آید.

۴-۳. اثبات خلافت موروثی با استناد به عملکرد ابوبکر

یکی از مباحثی که دیدگاه لالانی درباره جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله را روشن تر می‌کند، گزارشی است درباره درگیری حضرت زهرا علیها السلام با ابوبکر در ماجرای فدک. وی معتقد است که مشاجره بر سر مسئله ارث، انعکاسی از نزاع درباره جانشینی است. لالانی در این زمینه می‌نویسد: «اگر پیامبر صلی الله علیه و آله می‌توانست ملکی را به ارث بگذارد در این صورت می‌شد استدلال کرد که جانشینی او نیز موروثی است و این همان چیزی است که ابوبکر می‌خواست آن را انکار کند» (لالانی، ۱۳۸۱). شیعه در این تحلیل با لالانی هم عقیده است که درگیری حضرت زهرا علیها السلام دفاع از امامت امام علی علیه السلام بوده و درخواست بازپس‌گیری فدک به معنای تأکید بر حقانیت امامت علی علیه السلام است، ولی شیعه با نتیجه‌گیری لالانی از این واقعه موافق نیست. مفهوم سخن لالانی این است که اگر ارث پیامبر صلی الله علیه و آله ثابت می‌شد جانشینی او نیز امری موروثی (ملک و حکومت) به شمار می‌رفت و این همان موضوعی بود که ابوبکر در برابر قائلان به آن (شیعه) انکار کرد. باید توجه داشت همان‌گونه که بیان شد دیدگاه شیعه درباره امامت بر موروثی بودن آن استوار نیست. شیعه، امامت را منصبی الهی می‌داند که نه از راه ارث، بلکه براساس نص، عصمت، علم لدنی و شایستگی الهی تعیین می‌شود. (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۲۰۰/۱). بنابراین، برخلاف استدلال لالانی، پذیرش حق ارث حضرت زهرا علیها السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله به معنای اثبات خلافت موروثی نیست، بلکه نشان‌دهنده مخالفت دستگاه حاکم با اهل بیت علیهم السلام و تلاش آنها برای محدود کردن نفوذ سیاسی و اجتماعی آنهاست.

۴-۴. تحلیل نظام حکومت موروثی در قبایل عرب و تأثیر آن بر نظریه امامت

لالانی در بررسی مسئله جانشینی پس از پیامبر صلی الله علیه و آله به نظام سیاسی قبایل عرب اشاره کرده است و امامت موروثی را برگرفته از همان ساختار قبیله‌ای می‌داند. او معتقد است که امامت و خلافت ائمه معصومین علیهم السلام از نظام قبیله‌ای میان اعراب تأثیر می‌پذیرد. هرچند

لالانی در نقد انتخاب ابوبکر برای خلیفه اول سخن می‌گوید، در خلال تحلیل خود، امامت موروثی را به دیدگاه شیعه نسبت می‌دهد. وی در این مورد می‌نویسد: «در یک جامعه قبیله‌ای، جانشینی اغلب بر مبنای خویشاوندی و دودمانی استوار است و گزینش مشاور نزدیک به مثابه جانشین بر خلاف عرف [بوده] و امری فوق‌العاده غریب تلقی می‌شد» (لالانی، ۱۳۸۱). براساس این نگرش، نظام حکومتی عرب در دوران جاهلیت، پیامبر ﷺ را که فرزند پسری نداشت، وادار کرد تا امامت را به حضرت علی (علیه السلام) واگذار کند.

دیدگاه فوق از منظر شیعه قابل نقد است. شیعه معتقد است که امامت نه براساس نسب و خویشاوندی، بلکه بر پایه ویژگی‌های الهی، عصمت، علم لدنی و انتصاب الهی تعیین می‌شود. نظام سیاسی عرب مبتنی بر حاکمیت قبیله‌ای و وراثتی بود و آموزه‌های اسلامی این ساختار را به چالش کشید و امامت را منصبی الهی معرفی کردند که براساس لیاقت و شایستگی‌های خاص تعیین می‌شود. بنابراین، برخلاف برداشت لالانی، واگذاری امامت به امام علی (علیه السلام) نه ناشی از الزامات قبیله‌ای، بلکه مبتنی بر نص نبوی و ویژگی‌های الهی امام بود.

۵. نقد و بررسی ایده امامت موروثی

۵-۱. امامت موروثی در منابع اهل سنت

آنچه لالانی درباره امامت موروثی بیان می‌کند تا حد زیادی برگرفته از تفکرات اهل سنت است. اصطلاح امامت موروثی و نص موروثی که او در تحلیل‌های خود به کار می‌برد بر تعیین امام از امامی به امام دیگر بر پایه وراثت دلالت دارد. این تعبیر در کلام برخی از علمای اهل سنت آمده و آنها آن را به شیعه نسبت داده‌اند. برای نمونه، عبدالقاهر بغدادی^۱، عالم اهل سنت در قرن پنجم هجری، می‌نویسد: «اکثر امامیه بر این باورند که امامت موروثی است» (بغدادی، ۲۰۰۲). فخر رازی^۲ در تفسیر آیه «اللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۲۴۷) تصریح می‌کند: «این آیه دلیل بطلان قول کسانی است که قائل به امامت موروثی هستند» (رازی، ۱۴۲۰، ۵۳/۶).

۱. عبدالقاهر بغدادی از علمای مشهور اهل سنت در قرن پنجم است که در زمینه فقه، کلام و تاریخ مذاهب اسلامی تألیفاتی دارد. از آثار مشهور او الفرق بین الفرق است که فرقه‌های اسلامی را بررسی کرده است.

۲. فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر رازی، از متکلمان و مفسران اهل سنت در قرن ششم و هفتم هجری است. وی به دلیل دیدگاه‌های انتقادی و تحلیل‌های فلسفی خود به «امام المشککین» مشهور شد؛ زیرا در بسیاری از اصول فلسفی شک و تردید وارد می‌کرد. (معرفت، ۱۳۱۸ ه.ق، ۴۱۵/۲)، از مهمترین آثار وی، تفسیر کبیر و المحصل است. خواجه نصیرالدین طوسی بسیاری از شبهات و اشکالات او را در شرح الاشارات والتنبیهاات و تلخیص المحصل پاسخ داده است.

لالانی نیز برای تأیید دیدگاه خود مبنی بر موروثی بودن امامت در خاندان پیامبر ﷺ گزارش‌هایی از طبری نقل کرده است (لالانی، ۱۳۸۱).

در تفسیر آیه ابلاغ (مائده: ۶۷) درباره جمله «يُعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ» گزارش شده است که پیامبر ﷺ از ابلاغ پیام الهی در مورد ولایت امام علی عليه السلام بیم داشت. از ابن عباس، جابربن عبدالله انصاری و دیگران نقل شده است: «هنگامی که پیامبر ﷺ، امام علی عليه السلام را به امامت منصوب کرد، ترسید که مردم بگویند او صرفاً به دلیل خویشاوندی، پسرعمویش را جانشین خود کرده است (کاشانی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۵۷/۲). خداوند در پاسخ، وعده حفظ پیامبر ﷺ از آسیب مخالفان را داد و فرمود: «وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ» (کاشانی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۵۷/۲). لالانی با اشاره به این روایت، نظر ابن عباس را دلیلی بر موروثی بودن امامت می‌داند (لالانی، ۱۳۸۱). یکی از نگرانی‌های پیامبر ﷺ عدم پذیرش ولایت امام علی عليه السلام از سوی مردم بود، اما جانشینی موروثی، تصور نادرستی بود که ریشه در سنت‌های جاهلی داشت و برخی از منابع تاریخی نیز این برداشت نادرست را مطرح کرده‌اند. قرار دادن امر امامت در خاندان بنی هاشم از سوی خداوند مبتنی بر لیاقت و شایستگی بود نه فقط رابطه خانوادگی. به همین دلیل، تنزل امامت به سطح یک وراثت خانوادگی، نادرست است. گزارش‌هایی از مناظره ابن عباس با عمر بن خطاب مؤید این مطلب است. عمر، خطاب به ابن عباس گفت: «می‌دانی چرا مردم از شما روی گردان شدند؟» ابن عباس پاسخ داد: «نمی‌دانم». عمر گفت: «زیرا قریش مایل نبود که نبوت و خلافت هر دو در خاندان شما جمع شود». ابن عباس در پاسخ، به آیه «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أُنزِلَ اللَّهُ فَأَخْبَطُ أَعْمَاهُمْ» (محمد: ۹) استناد کرد و گفت: «این بدان سبب است که آنها از قرآن که خدا نازل کرده است، کراهت داشتند، پس خداوند اعمالشان را حبط نمود» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۵۳/۱۲). این گزارش نشان می‌دهد که قریش حتی اصل نبوت را بر نمی‌تایید چه برسد به امامت و خلافت اهل بیت عليهم السلام. بنابراین، امامت موروثی طرحی بود که پس از تعیین جانشینی امام علی عليه السلام توسط پیامبر ﷺ از سوی مخالفان او مطرح شد و بعدها در میان نویسندگان اهل سنت و مستشرقان بازتاب یافت.

۵-۲. ویژگی‌های امام در دیدگاه شیعه

امامان معصوم عليهم السلام براساس امر الهی و نص نبوی معرفی شده‌اند. آیاتی مانند آیه اطاعت (ر.ک.، نساء: ۵۹)، آیه ولایت (ر.ک.، مائده: ۵۵) و حدیث غدیر به روشنی بر مشروعیت امامت امامان

معصوم علیه السلام دلالت دارند. آیه تطهیر (ر.ک. احزاب: ۳۳) نیز بر عصمت امامان علیهم السلام تأکید می‌کند. جابر بن عبدالله انصاری از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که آن حضرت به صراحت، نام امامان علیهم السلام را بیان کرده و بر برتری آنها تأکید کرده است. (شیخ صدوق، ۱۴۰۴، ۶۲/۲) علت انتصاب امامت در خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله وجود صفات و ویژگی‌های برجسته‌ای است که آنها را از دیگران متمایز می‌کند. این صفات، ناظر بر مرجعیت دینی و رهبری سیاسی آنهاست. اگر مراد از نص موروثی در ائمه علیهم السلام انتقال این قابلیت‌ها باشد سخنی درست است. شهید مطهری با استناد به روایت «إِنَّ الْإِمَامَةَ هِيَ مَنْزِلَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَ وَاثَرُ الْأَوْصِيَاءِ» بیان می‌کند که امامت امری وراثتی است، اما نه به معنای وراثت قانونی، بلکه به معنای انتقال قابلیت‌ها از نسلی به نسل دیگر. او تصریح می‌کند: «إِنَّ الْإِمَامَةَ خِلاَفَةُ اللَّهِ» (شهید مطهری، بی تا، ۹۴۷/۴). تفاوت اساسی میان بهارث گذاشتن و بهارث بردن وجود دارد. در امور مادی، ارث‌گذار نقش تعیین‌کننده دارد، اما در انتقال ویژگی‌های علمی و معنوی، وراثت تابع شایستگی‌های فردی است.

۵-۳. امامت در قرآن: شایستگی یا وراثت

خداوند در مورد امامت حضرت ابراهیم می‌فرماید: «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا تَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ؛ و (به یاد آر) هنگامی که خدا ابراهیم را به اموری امتحان فرمود و او همه را به جای آورد. خدا به او گفت: من تو را به پیشوایی خلق برگزینم. ابراهیم عرض کرد: به فرزندان من چه؟ فرمود: اگر شایسته باشند، می‌دهم؛ زیرا عهد من به مردم ستمکار نخواهد رسید». (بقره: ۱۲۴) در این آیه، امامت براساس لیاقت و موفقیت در آزمون‌های الهی و نه به دلیل وراثت به حضرت ابراهیم علیه السلام اعطا شد و به کسانی که ظلم کنند و از دایره عصمت خارج باشند، نمی‌رسد. در آیه «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ؛ و آنان را پیشوای مردم ساختیم تا (خلق را) به امر ما هدایت کنند و هر کار نیکورا (از انواع عبادات و خیرات) و خصوص اقامه نماز و ادای زکات را به آنها وحی کردیم و آنها هم به عبادت ما پرداختند» (انبیاء: ۷۳) امامان، هدایت‌گران جامعه هستند. آیه بر عصمت و علم امام دلالت دارد و این هدایت امامان امر الهی است نه براساس خواسته‌های شخصی یا تجربیات شخصی. هدایت الهی مستلزم عصمت است؛ زیرا اگر دچار خطا شود هدایت او ناقص خواهد ماند. صبر در سختی‌ها و آزمایش‌ها نیز یکی

از ویژگی‌های افراد معصوم است. یقین در «وکانوا بایاتنا یوقنون» نشان دهنده یقین به معنای علم کامل و بدون شک به آیات الهی است که لازمه هدایت الهی می‌باشد. امامان نه تنها خود هدایت شده‌اند، بلکه هدایت‌گر دیگران نیز هستند که این امر نیازمند علم وسیع و الهی است (طباطبایی، ۱۳۹۰/۲۷۴). بنابراین، امامت نه براساس وراثت، بلکه بر پایه شایستگی و اراده الهی تعیین شده است.

۶. نقد و بررسی ایده تکامل اندیشه شیعی

لالانی در پیشگفتار کتاب خود، هدف اصلی تألیف را بررسی نقش امام محمد باقر علیه السلام در تکامل اندیشه و تفکر شیعی بیان می‌کند. او پس از طرح اجمالی درباره اندیشه امام باقر علیه السلام می‌نویسد: «این دیدگاه مکتب امام باقر علیه السلام نسبت به اکثریت جامعه صحابه اولین پیامبر صلی الله علیه و آله، ضرورتاً الگوی فقهت شیعه را در سال‌های آینده تغییر می‌داد. پایه و مبنای فقه شیعه و کلام شیعی از این نگرش پدید آمد و مذهب اهل بیت علیهم السلام شکل گرفت» (لالانی، ۱۳۸۱). در بینش شیعی، تفکر و اندیشه شیعه هم‌زاد با اسلام است و با نزول آیه اکمال دین یعنی، «الْیَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (مائده: ۳) دین اسلام به کمال رسید. به عبارت دیگر، اندیشه شیعی و مؤلفه‌های آن در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله پایه‌گذاری شد، اما توضیح، تبیین و تشریح ابعاد مختلف آن در دوره‌های بعدی ادامه یافت. پیدایش یک تفکر و پذیرش آن توسط جامعه، دو مقوله متفاوت است؛ مبنای فکری شیعه و عمل به آنها همچون مسائل مرتبط با نماز و حج و غیره در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله مطرح شد و لکن تفصیل و تشریح آنها در زمان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام صورت گرفت.

۶-۱. امامت در اندیشه شیعی: نص الهی یا تکامل اجتماعی

ولایت و امامت اهل بیت علیهم السلام در دوران پیامبر صلی الله علیه و آله به ویژه در واقعه غدیر ابلاغ شد. پذیرش یا عدم پذیرش مردم تأثیری در حقیقت الهی امامت ندارد؛ زیرا امامت امام علی علیه السلام دستور الهی بود. ممکن است برای نهادینه شدن این تفکر در جامعه و تبیین آن برای مردم زمان سپری شود، ولی این امر به معنای تکامل تدریجی امامت در اندیشه شیعی نیست. مؤلفه‌های اصلی امامت مانند نص بر امامت و عصمت در قرآن و کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله وجود

دارد. یکی از آیات کلیدی در اثبات امامت، آیه ولایت است: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ؛ ولی شما تنها خدا، پیامبر او و مؤمنانی هستند که نماز برپا می‌دارند و در حال رکوع زکات می‌پردازند» (مائده: ۵۵).

لالانی در مبانی قرآنی امام باقر علیه السلام به این آیه اشاره کرده است، اما با نگاهی تردیدآمیز و به مثابه خبر واحد به آن می‌نگرد. (لالانی، ۱۳۸۱) این در حالی است که تمام تفاسیر شیعه تصریح دارند که این آیه درباره امام علی علیه السلام نازل شده است (حسینی میلانی، ۱۴۰۰). در میان مفسران اهل سنت نیز قاضی ایجی^۱ در کتاب *المواقف* تصریح دارد که مفسران درباره نزول این آیه در شأن امام علی علیه السلام اجماع دارند (ایجی، ۱۴۱۷ هـ. ق). جرجانی^۲ در شرح *المواقف* (جرجانی، ۱۴۱۹ هـ. ق. / ۳۶۰/۸)، سعدالدین تفتازانی^۳ در شرح *مقاصد* (تفتازانی، ۱۴۱۲) و علامه حلی^۴ در شرح *التجريد* نیز بر این اجماع تأکید کرده‌اند (علامه حلی، ۱۳۸۲).

۶-۲. نص بر امامت و الهی بودن آن در روایات

لالانی تصریح دارد که نص بر امامت و الهی بودن آن در تعالیم امام باقر علیه السلام تأکید شده است. (لالانی، ۱۳۸۱) باید توجه داشت که این مسئله از همان آغاز دعوت پیامبر صلی الله علیه و آله مطرح بوده است. نمونه‌ای از این موضوع، گفت‌وگوی پیامبر صلی الله علیه و آله با قبیله بنی عامر است. زمانی که آنها حمایت خود از پیامبر صلی الله علیه و آله را مشروط به جانشینی بعد از او اعلام کردند پیامبر صلی الله علیه و آله در پاسخ فرمود: «این امر از آن خداوند است و او هر جا بخواهد آن را قرار می‌دهد» (ابن هشام، ۱۳۵۵، ۶۶/۲). همین مسئله در گفت‌وگوی پیامبر صلی الله علیه و آله با قبیله کنده نیز تکرار شده است (ابن کثیر، ۱۹۷۷، ۱۴۰/۳).

۶-۳. مفهوم وصایت در اندیشه شیعی و نقد دیدگاه لالانی

لالانی کاربرد واژه وصی درباره امام علی علیه السلام را به دوران پس از خلافت عثمان و بیعت مردم با امام علیه السلام نسبت می‌دهد. او با استناد به یعقوبی می‌نویسد: «مالک بن حارث اشتر، امام

۱. قاضی عزالدین ایجی از دانشمندان ایرانی قرن هشتم که بر حکمت، علم کلام، اخلاق و مذهب واقف بوده است. وی از متعصبین و معاندان شیعه امامیه بود. کتاب *المواقف* او از مفصل‌ترین و مشهورترین کتب کلامی اهل سنت است. بر این کتاب چندین شرح نگاشته شده است که مهم‌ترین آن به قلم میر شریف جرجانی است. (قمی، بی‌تا، ۴۷۲/۲)

۲. میر شریف جرجانی از متکلمان ایرانی قرن هشتم و نهم است که در حکمت و ادبیات عرب متبحر بود. وی بر کتب مختلفی شرح نوشته است که یکی از آنها شرح بر *المواقف* قاضی ایجی است. (قمی، بی‌تا، ۳۵۸/۲)

۳. سعدالدین تفتازانی از شاگردان قطب‌الدین رازی و قاضی عضدالدین ایجی در قرن هشتم است. کتاب *تهذیب* در منطق و شرح المقاصد در کلام از آثار اوست. وی در علم نحو، فقه، اصول، منطق و معانی بیان توانمند بود. (قمی، بی‌تا، ۱۲۷/۲)

۴. علامه حلی از علمای برجسته و مشهور و جامع‌العلوم شیعه از منطقه حله است که تألیفات زیادی در علوم مختلف دارد. علامه حلی مرجعیت علمی شیعه را در قرن هفتم برعهده داشت و توانست شاه‌خاندانده، را به تشیع سوق دهد. (علامه حلی، ۱۳۸۲؛ قمی، بی‌تا، ۴۷۷/۲)

علی علیه السلام را «وصی الأوصیاء» و «وارث علم انبیا» خواند. این نشان می‌دهد که گروهی از طرفداران امام علی علیه السلام دیدگاه متفاوتی نسبت به او داشتند. (لالانی، ۱۳۸۱) وی فراتر از این، کاربرد کلمه وصی برای امام علی علیه السلام را به عبدالله بن سبا (شخصیتی ساختگی) نسبت می‌دهد و می‌نویسد: «ابن سبا در دوره خلافت عثمان اعلام داشت که هر پیامبری وصی داشته است» (لالانی، ۱۳۸۱). این دیدگاه با منابع تاریخی و حدیثی معتبر در تعارض است.

یکی از احادیث مهم در اثبات نص بر امامت حضرت علی علیه السلام حدیث انذار است. در آغاز بعثت، هنگام نزول آیه «وَ أَنْزَلْنَا عُشَيْرَ تَكَ الْأَقْرَبِينَ» (الشعراء: ۲۱۴) پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم مأمور شد تا خویشان خود را به اسلام دعوت کند. در این واقعه، پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم امام علی علیه السلام را وصی و جانشین خود معرفی کرد. این حدیث با اندک تفاوتی در منابع شیعه و اهل سنت نقل شده است (ر.ک. کوفی، ۱۴۱۰؛ ابن هشام، ۱۳۵۵/۲۶۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ه.ق. ۹۷/۵؛ حسکانی، ۱۴۱۱ ه.ق. ۵۴۲/۱). لالانی فقط اشاره‌ای گذرا به این روایت دارد، در حالی که می‌توانست آن را از طبری که یکی از منابع مورد اتکای خودش است به طور کامل نقل کند. طبری در کتاب تاریخ الأمم والملوک و در کتاب تفسیری جامع البیان این روایت را به صورت کامل و با اندک تفاوتی نقل کرده است. طبری تصریح دارد که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در این واقعه به امام علی علیه السلام فرمود: «أنت أخی و وصی و خلیفتی» (طبری، ۱۳۸۷/۲۰۳۲۰). بنابراین، واژه وصی که از واژگان کلیدی در براندیشه امامت است در همان دوران رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم توسط خود حضرت در مورد امام علی علیه السلام استفاده شد.

۷. نتیجه‌گیری

تحلیل اندیشه‌های ارزینا آر. لالانی در زمینه غدیر و امامت، نشان‌دهنده تلاش او برای ارائه تصویری جامعه‌شناختی و تاریخی از شکل‌گیری تفکر شیعی است. لالانی با اتخاذ تطبیقی، منابع شیعی و اهل سنت را بررسی کرده و دیدگاهی میانه نسبت به مسئله جانشینی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم اتخاذ نموده است. او با تأیید جایگاه علمی امام علی علیه السلام و امام باقر علیه السلام به نظریه امامت موروثی قائل است که به نظر می‌رسد بیش از آنکه برگرفته از باورهای درونی شیعه باشد متأثر از تحلیل‌های بیرونی و ساختارهای قبیله‌ای عرب پیش از اسلام است. از منظر تفکر شیعی، تحلیل لالانی به دلیل فقدان تأکید کافی بر مبانی الهیاتی مانند نص،

عصمت، علم لدنی و نصب الهی نمی‌تواند تصویری دقیق و منطبق با واقع از نهاد امامت ارائه دهد. امامت در بینش شیعه، مفهومی الهی و منصبی دینی است که به واسطه فرمان الهی و براساس شایستگی معنوی، علمی و اخلاقی، به امامان معصوم عَلَيْهِمُ السَّلَام عطا شده است. تحلیل لالانی از واقعه غدیر نیز با تقلیل آن به رویدادی اجتماعی، جنبه الهی و وحیانی این واقعه را نادیده می‌گیرد.

پژوهش حاضر با نقد و بررسی دیدگاه‌های لالانی بر لزوم بهره‌گیری از رویکرد درون دینی و مبانی قرآنی و روایی به تحلیل مسائل کلامی و اعتقادی تأکید دارد. نتیجه‌گیری کلی پژوهش نشان می‌دهد که امامت در نگاه شیعه، امری الهی و منصوب از جانب خداوند است و برخلاف نظریه امامت موروثی، هیچ‌گاه مبتنی بر وراثت و پیوند خانوادگی صرف نبوده است. برخلاف نظریه تکامل اندیشه شیعی، تفکر شیعی همگام با اصل اسلام است و همانند دیگر معارف دین در عصر رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شکل گرفت. بنابراین، بازخوانی علمی و انتقادی آثار مستشرقان در تبیین صحیح مبانی تشیع و گسترش گفتمان شیعی نقش کلیدی ایفا می‌کند.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۰)، مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ هـ.ق). شرح نهج البلاغه. محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی.
۲. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۹۷۷). البدایه و النهایه. بیروت: مکتبه المعارف.
۳. ابن هشام، عبدالملک (۱۳۵۵). السیره النبویه. محقق: مصطفی السقا، و دیگران. قاهره: مطبعه مصطفی البابی الحلبي.
۴. احمد بن حنبل (۱۹۹۵). سند احمد بن حنبل. محقق: شعيب الازنب. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۵. ایچی، عبدالرحمن بن احمد (۱۴۱۷ هـ.ق). المواقف فی علم الکلام. محقق: عمیره، عبدالرحمن. بیروت: دار الجیل.
۶. بغدادی، عبدالقاهر (۲۰۰۲). اصول الدین. محقق: محمد رمضان، ابراهیم. بیروت: دار الکتب العلمیه و مکتبه الهلال.
۷. پور حسرت شیل سر، توانایی سره دینی، محمد حسین، و طالب تاش، عبدالمجید (۱۴۰۹). نقد و بررسی حدیثی، تاریخی دیدگاه‌های مستشرقین درباره پیدایش شیعه. نشریه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۲۸ (۷۲)، ۲۱۲-۲۳۳.
۸. تفتازانی، مسعود بن عمر (۱۴۱۲ هـ.ق). شرح المقاصد. محقق: عبدالرحمن عمیره. قم: الشریف الرضی.
۹. ثعلبی (۱۴۲۲ هـ.ق). تفسیر ثعلبی. محقق: امام ابی محمد عاشور. بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
۱۰. جرجانی، میرشریف (۱۴۱۹ هـ.ق). شرح المواقف. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۱۱. چلونگر، محمد علی (۱۳۸۸). مجموعه مقالات همایش بین‌المللی تشیع و خاورشناسان. به‌کوشش: بارانی، محمد رضا. قم: انتشارات خاکریز.
۱۲. حسکانی، حاکم (۱۴۱۱ هـ.ق). شواهد التنزیل. محقق: محمودی، محمد باقر. قم: مؤسسه طبع و نشر تابع وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۳. حسینی میلانی، سید علی (۱۴۰۰). امامت بلا فصل. قم: انتشارات الحقایق.

۱۴. حسینی، غلام‌احیا (۱۳۸۷). شیعه‌پژوهی و شیعه‌پژوهان انگلیسی‌زبان (۱۹۵۰ تا ۲۰۰۶ میلادی). زیر نظر: الویری، محسن، و احمدوند، عباس. تهران: انتشارات شیعه‌شناسی.
۱۵. خوبی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ ه.ق.). معجم رجال الحديث. قم: مرکز نشر آثار شیعه.
۱۶. رازی، فخرالدین (۱۴۲۰ ه.ق.). تفسیر مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۷. رازی، فخرالدین (بی‌تا). تفسیر رازی. بی‌جا: بی‌نا.
۱۸. رجالی‌تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۱۷ ه.ق.). الذریعه الی تصانیف الشیعه. تهران: مکتبه القرآن.
۱۹. سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۴ ه.ق.). الدر المنثور. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۲۰. شیخ صدوق (۱۴۰۴ ه.ق.). عیون اخبار الرضا علیه السلام. محقق: اعلمی، شیخ حسین. بیروت: مؤسسه اعلمی.
۲۱. شیمیل، آنه ماری (۱۳۷۶). تبیین آیات خداوند: نگاه پدیدارشناسانه به اسلام. مترجم: گواهی، عبدالرحیم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۲. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
۲۳. طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۷). تاریخ طبری: تاریخ الأمم والملوک. بیروت: بی‌نا.
۲۴. عراقی، ضیاء‌الدین (۱۳۹۵). شرح تبصره المتعلمین. مصحح: محمد حسون. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲۵. عیاشی، محمدبن مسعود (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی. محقق: رسولی، هاشم. تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
۲۶. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۱۵ ه.ق.). تفسیر الصافی. محقق: اعلمی، حسین. تهران: مکتبه الصدر.
۲۷. قراملکی، فرامرز (۱۳۹۵). روش‌شناسی مطالعات دینی. مشهد: دانشگاه علوم رضوی.
۲۸. قمی، شیخ عباس (بی‌تا). الکنی و القاب. تهران: مکتبه الصدر.
۲۹. کلبرگ، اتان (۱۳۸۲). نقد روش‌های تاریخ‌نگاری تشیع. مترجم: طاهری، تهران: نشر نی.
۳۰. کلبرگ، اتان (۱۳۸۲). نقد و بررسی کتاب نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمد باقر علیه السلام. مترجم: شیخ حسین. نشریه تاریخ و جغرافیا، (۷۵-۷۶)، ۱۲۶-۱۲۷.
۳۱. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ ه.ق.). الاصول من الکافی. محقق: غفاری، علی‌اکبر. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۲. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۲۹ ه.ق.). الکافی. قم: دار الحدیث.
۳۳. کوفی، فرات (۱۴۱۰ ه.ق.). تفسیر فرات کوفی. محقق: کاظم، محمد. تهران: مؤسسه طبع و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۴. لگاری، حامد (۱۳۸۱). معرفی کتاب نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام باقر علیه السلام. مترجم: نادر خبازی دولت آبادی، نشریه ماه دین، (۶۳-۶۴)، ۴۰-۴۲.
۳۵. لالائی، ارزینا. آر (۱۳۸۱). نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمد باقر علیه السلام. مترجم: بدره‌ای، فریدون. تهران: نشر فروزان.
۳۶. لالائی، ارزینا. آر. (۱۹۹۶). نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمد باقر علیه السلام. مترجم: فاطمی، حسین. تهران: انتشارات اطلاعات.
۳۷. محمدپور، احمد (۱۳۹۰). روش تحقیق کیفی ضد ارزش. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۳۸. مطهری، مرتضی (بی‌تا). مجموعه آثار شهید مطهری. قم: نشر صدرا.
۳۹. معرفت، محمد هادی (۱۴۱۸ ه.ق.). التفسیر المفسرون فی ثوبه القشیب. مشهد: الجامعه الرضویه للعلوم الإسلامیه.
۴۰. موسوی، حسین (۱۳۸۶). نگاهی به روش‌های تاریخ‌نگاری و تحلیل‌های کلامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۴۱. موسوی، سید رضی (۱۳۸۹). شرق‌شناسی و مهدویت. قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام.
۴۲. نیشابوری، احمدبن ابراهیم (۱۳۹۲). درجات فضیلت (اثبات الامامه). ویرایش و مقدمه: ارزینا، آر. لالائی، مترجم: ساکت، محمد حسین. تهران: انتشارات نگاه معاصر.

